

УДК 316.624.3

DOI: 10.24919/2312-8437.43.159080

ГАВРИЩАК Любов – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна (ljubadrogobych@gmail.com)

МАЩАК Світлана – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна (NikoleOm@i.ua)

БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. У статті проаналізовано важливу й актуальну соціальну і психологічну проблему сучасності – булінг. Розкрито сутнісні ознаки, основні об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення, форми прояву цього явища, визначено його основні риси, проаналізовано механізми його розвитку, описано рольову структуру булінгу, а також узагальнені основні психологічні властивості та якості учасників цього явища – самих булерів, їхніх жертв і спостерігачів.

Ключові слова: булінг, агресія, мобінг, булер, жертва, спостерігач, провокація, погроза, кібербулінг, тимблдінг.

Постановка проблеми. Булінг сьогодні час є соціальною проблемою всього світу. Особливо важливе це питання у школі. На жаль, за результатами періодичного моніторингу ВООЗ Україна розмістилася у першій десятці країн Європи за його поширеністю з-поміж підлітків та молоді. Вона залишила далеко позаду не лише соціально благополучні Данію чи Норвегію, але й, приріром, Угорщину та Грецію.

Результати дослідження «Насильство в школі», проведеного у чотирьох регіонах України, показали, що третина з 1 236 учнів 20 шкіл Київської, Кіровоградської, Вінницької та Черкась-

кої областей (від 24 % до 37 %) зазнавала фізичного чи психологічного насильства у школі. Також згідно з дослідженням, проведеним UNICEF Ukraine у 2017 р., з цим явищем стикалися 67 % школярів у віці 11–17 років. Причому 40 % з них нікому, навіть батькам, не розповідають про насильство [9].

Проблема булінгу є як психологічною, так і соціальною проблемою, оскільки призводить до збільшення проявів насильства, жорстокості, адикцій та девіантної поведінки серед підлітків і молоді. Крім того, ситуація булінгу спричиняє низку психологічних, педагогічних та медичних наслідків.

Як свідчить аналіз літератури, проблема булінгу досліджувалася переважно західними науковцями. В Україні проводяться поодинокі, а не систематичні загальнонаціональні дослідження цього явища. Саме тому сьогодні немає як україномовного визначення, однастайності у розумінні сутності булінгу, так і чітких методів профілактики та корекції цього явища саме в Україні.

Аналіз останніх публікацій. Регулярне та цілеспрямоване нанесення фізичної й душевної шкоди стало об'єктом уваги науковців і педагогів, починаючи з 70-х рр. минулого століття, й отримало спеціальну назву – булінг. Першим означеною проблемою зайнявся норвезький вчений Д. Ольвеус, який визначив це явище в шкільному колективі як ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного чи кількох учнів. На думку Д. Ольвеуса, булінг має три важливі ознаки: є агресивною поведінкою, що включає в себе небажані, негативні дії; явищем довготривалим і систематичним; характеризується нерівністю влади або сили [12]. Його послідовниками стали такі вчені, як Д. Лейн, Е. Роланд, Е. Міллер, Д. Таттум, К. Арора, Д. Томпсон та ін. Загалом вони вивчали структуру булінгу та причини виникнення. Інші вчені (О. Барліт, О. Синюкова, А. Король, В. Петросянц, Б. Петренко, Т. Веретенко, І. Сидорук) досліджують психологічні особливості учасників булінгу, його наслідки та можливі шляхи подолання. Питаннями профілактики та корекції булінгу у вигляді впровадження інноваційних технологій займаються Р. Безпальча, І. Гайдамашко, Н. Заверико, Л. Широкоградюк та ін. На жаль, проблема булінгу в Україні недостатньо вивчена і з теоретичних позицій, і з позиції практики. Вітчизняні наукові роботи з означеної проблеми

мають загальний характер, не досліджені сьогодні теоретико-методологічні основи цього явища, його причини, наслідки в світлі сучасних українських реалій [10].

Метою статті є узагальнення наукового матеріалу стосовно сутності булінгу як соціально-психологічного явища, його чинників та механізмів виникнення, форм прояву. Також у нашій статті хочемо проаналізувати індивідуально-психологічні якості та особливості школярів, які беруть участь у шкільному булінгу в різних ролях – булера (булі), жертви і спостерігача.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Булінг* (від англ. *bully* – хуліган, задирака, грубіян, «to bully» – задиратися, знущатися) – це тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки з метою заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини. Цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку людини або групи до іншої людини або людей [1].

Зазвичай, будь-яке соціальне явище має суб'єктивні й об'єктивні причини. Якщо йдеться про суб'єктивні чинники, то найчастіше мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізація суперника, самоствердження тощо. Така поведінка дає можливість людині продемонструвати більшості, що вона не є слабкою. Але, переважно, такі люди просто ховаються за певною маскою і фактично це є їхнім способом помститися за дитячі травми.

Якщо згадати соціальні (об'єктивні) чинники, то до них належать: людська нерівність, нетолерантність суспільства (у тому числі й суспільні стереотипи), сімейне виховання (насилля у родині, авторитарний стиль виховання, гіперопіка над дитиною, відсутність комунікації «батьки – діти»), формування ієрархії в дитячому колективі, ставлення до насилля у самому суспільстві [3].

Окрім чинників, важливим для розуміння виникнення булінгу є аналіз механізмів його виникнення.

Один із механізмів втягування людини у роль жертви – провокація, особливо, якщо йдеться про фізичну форму цькування і вербальних переслідувань. Цей прийом може використовуватися і для обґрунтування ізоляції людини. Булі-провокатор

чинить якусь дію стосовно іншої людини, щоб викликати її реакцію, звинуватити її у чому-небудь, скоєному раніше або в тому, що діється зараз. Інший спосіб полягає у негативних висловлюваннях щодо недоліку чи вади жертви (поведінка, зовнішність, манера одягатися). В обох випадках провокатор шукає щось негативне і хапається за це.

Ще один прийом провокації – фізичний вплив або перешкодження діяльності з метою подальшого використання негативної реакції жертви. Головне у цій ситуації – знайти привід для звинувачення. У будь-якому випадку людина потрапляє в ситуацію, коли змушена реагувати. Вмілий провокатор намагається інтерпретувати негативно будь-яку реакцію. Якщо жертва залишається пасивною, то буде звинувачена у небажанні відповісти, якщо ж відповідає, то відповідь буде перекиркованою і трактованою як хамство або брехня. У такий спосіб, створюється привід для нового обвинувачення. Наступного разу, під час зустрічі з жертвою, провокатор використовує привід знову і жертва опиняється у пастці [2].

Ще один механізм усіх основних форм булінгу – погрози. Нерідко чергова ситуація цькування закінчується тим, що переслідувачі обіцяють жертві і один одному, що обов'язково повернуться. Переслідувачі можуть просто погрожувати жертві або передавати свої погрози через інших, що є одним з елементів залякування.

На думку Д. Ольвеуса, існує чотири механізми, які можуть сприяти розповсюдженню шкільного булінгу:

1) у процес булінгу включається соціальне наслідування, коли спостереження за проявами агресивних дій одного учня стосовно іншого заохочує інших дітей до участі в подібних актах, особливо якщо хуліган є «успішним» у завоюванні жертви;

2) ослаблення заборон проти агресивних тенденцій – коли дитина бачить, що хуліган отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує її власні заборони щодо участі в агресивних атаках;

3) дифузія відповідальності – коли кілька дітей беруть участь у залякуванні, то у кожного почуття провини та відповідальності зменшується;

4) повторювальність атак, коли в результаті повторних актів знущання над одним учнем іншими він починає розглядатися як такий, що заслуговує на таке ставлення [12].

Зазвичай, вчені виділяють булінг шкільний і на роботі. Для цього використовується ще один термін – мобінг. Багато експертів вважають, що це різні поняття: мобінг – це психологічний терор з боку колективу, а булінг – з боку однієї людини. Відповідно у школі можливий булінг, а в робочому колективі – мобінг. У нашій статті будемо аналізувати шкільний булінг.

Передовсім дорослим, а це педагоги, батьки і психологи, необхідно знати і чітко визначати прояви булінгу в поведінці школярів. Найбільш поширеними його поведінковими патернами є: словесні образи, глузування, обзивання, погрози; образливі жести або дії, наприклад, плювки; залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити; ігнорування, відмова від спілкування, виключення із гри, бойкот; вимагання грошей, їжі, речей, умисного пошкодження особистого майна жертви; фізичне насилля (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження); приниження за допомогою мобільних телефонів та інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі у чатах і т. д.), поширення чуток і пліток. Треба сказати, що не кожне здійснюване насильство є булінгом. Усе залежить від реакції жертви на словесну, фізичну або психологічну агресію [4]

Відповідно за формою прояву види шкільного булінгу можна об'єднати у чотири групи: словесний (вербальний), фізичний, соціальний (емоційний) або прихований та електронний (кібербулінг). Часто ці знущання поєднуються для більш сильного впливу.

Словесний булінг – це принизливі обзивання, глузування, жорстока критика, висміювання тощо. На жаль, кривдник часто залишається непоміченим і непокараним, однак образи для жертви приниження безслідно не зникають. Як свідчить статистика, 70 % знущань відбуваються саме словесно.

Найбільш помітним є фізичний булінг, можливо, саме тому ця форма становить менше третини всіх випадків булінгу. До фізичного булінгу належать як фізичне насилля (нанесення

ударів, штовхання, підніжки, пошкодження або крадіжка особистих речей жертви тощо), так і дії сексуального характеру (сексуальний булінг). Ця форма шкільного булінгу більше характерна для хлопчиків, оскільки вони частіше схильні до прояву фізичної агресії.

Найскладніше зовні помітити соціальне (приховане) знущання – систематичне приниження почуття гідності жертви через ігнорування, ізоляцію, уникання, поширення пліток, брехню або звинувачення. Усе це спрямоване на те, щоб зруйнувати або похитнути соціальні зв'язки людини. Цей вид булінгу більше властивий дівчатам. Уважається, що вони оцінюють соціальні взаємини як пріоритетні, тому їхня агресія більше спрямована на соціальну ізоляцію жертви [11].

У зв'язку з розвитком технологій набирає обертів кібербулінг. Це приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету. До кібербулінгу належить зображення, аудіо- чи відеозаписи, розміщені у різних інформаційних мережах Інтернет і спрямовані на приниження жертви. Школярі реєструються в соціальних мережах, створюють сайти, де можуть вільно спілкуватися, ображаючи інших, поширювати плітки, особисті фотографії, зроблені в роздягальнях чи вбиральнях. Сьогодні виник новий різновид шкільного кібербулінгу, коли жертва отримує образи на телефон, електронну адресу або через інші електронні пристрої [8].

Незважаючи на різноманітність видів булінгу, всі вони мають загальні характерні риси, а саме:

- упередженість і агресивність дій, спрямованих проти жертви;

- дисбаланс статусів кривдника і жертви, який може проявлятися у різному соціальному становищі, фізичних, фізіологічних, фінансових можливостях, культурній, релігійній або расовій належності;

- розуміння ймовірності повторення таких ситуацій;

- гостра емоційна реакція жертви на прояви булінгу.

Д. Ольвеус у соціальній структурі булінгу виділяє три елементи, а саме: переслідувач (булі, булер), жертва та спостерігач. Інші вчені ще виділяють захисників і тих, що співчують.

Ми проаналізували наукову літературу стосовно індивідуально-психологічних якостей та особливостей всіх учасників процесу булінгу і виявили такі закономірності.

Для школярів-булерів найбільш типовими є такі риси: 1) впевненість, що «домінуючи» і підпорядковуючи собі інших, набагато легше досягати своїх цілей; 2) відсутність емпатії; 3) легка і швидка збудливість та імпульсивність; 4) високий рівень домагань; 5) слабкий рівень самоконтролю [9].

Не треба забувати, що булер не діє сам, він мусить мати спільників (групу підтримки). У закладі освіти в булінгу найчастіше бере участь група учнів. Вони стають спільниками, оскільки це створює ефект причетності, згуртування, а також послаблює почуття відповідальності за свої дії («там було багато учнів»). Переважно, спільниками булерів найчастіше стають діти, які: 1) бояться бути на місці жертви; 2) не бажають виділятися з-поміж однокласників; 3) легко піддаються чужому впливу; 4) не вміють співпереживати і співчувати іншим; 5) мають жорстоких батьків; 6) озлоблені на весь світ.

Будь-який учень може стати об'єктом для цькування. Найчастіше жертвами булінгу стають діти, які: 1) тривожні, нещасні, з низькою самооцінкою, невпевнені у собі; 2) аутсайтери; 3) лякливі, чутливі, замкнуті й сором'язливі, а також схильні до депресії і меланхолії; 4) мають негативний досвід життя, зокрема походять із соціально-неблагополучних сімей, зазнають фізичного насильства вдома; 5) вірять, що заслуговують на роль жертви і пасивно очікують знущань. Можна констатувати, що ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу [4].

Але можна стати жертвою і з протилежних причин: гіперактивність і підвищена збудливість; погана успішність; гарна матеріальна забезпеченість; наявність синдрому дефіциту уваги; вчительська симпатія; підвищене почуття власної гідності; «білі ворони»; обдаровані, вундеркінди; інша національність, непопулярна на цей час у країні [2].

Щодо спостерігачів вчені відзначають такі їхні типові емоції, як інтерес, почуття провини і відчуття власного безсилля.

Навіть знаючи приблизні властивості і якості учасників булінгу, відтворити типовий портрет агресора та жертви неможливо, оскільки більш важливими є не стільки індивідуальні влас-

тивості учня, скільки його місце в групі. Ті діти, які активно не включені до групових процесів, тримаються осібно, менш товариські, переважно, є аутсайдерами і їх (інколи більш обдарованих і талановитих) не люблять у групі. У таких випадках знаходиться хтось, хто бере на себе роль виконавця групової волі. У результаті виникає булінг.

Цькування учнями педагогів також можна спостерігати в шкільній практиці, але частіше це трапляється у старших класах. Причиною цькування вчителя є недостатній авторитет та досвід на початку роботи у закладі освіти, втрата авторитету, особливості контингенту учнів у класі. Мета такого булінгу – «вивести з себе» педагога та спостерігати за його поведінкою, зірвати урок. Така поведінка не має форми систематичної помсти. Форми прояву такої помсти – різні: у вигляді анонімних образ, записок, написаних на дошці перед уроком у молодших класах, до вербальних перепалок та фізичного впливу у старших. У будь-якому разі, таке явище має спочатку епізодичний характер – як випробовування на міцність. Його повторення та систематичність залежить від психологічної та педагогічної майстерності вчителя, рідше – від рівня компетенції у предметній сфері. Зазвичай у ролі булера вчителя виступають учні, які також цькують однолітків у класі, намагаючись самоствердитися [5].

Профілактика та вчасне виявлення булера – завдання педагогічного колективу (передовсім класного керівника), шкільного психолога та батьків. Уміла робота класного керівника й ефективна організація тимблдингу, виховної роботи з класом та батьками є запорукою недопущення і припинення такого явища.

Подальше дослідження з проаналізованої теми плануємо проводити в аспекті вивчення психологічного, педагогічного та соціального впливу на булерів і їхніх жертв на основі знання їх індивідуальних та психологічних особливостей з метою формування навичок заміни агресивної поведінки на асертивну, формування і розвитку загальнолюдських моральних цінностей та толерантності учнів-агресорів і роботи з учнями-жертвами з метою підвищення їхньої самооцінки, розвитку комунікативної компетентності, стресостійкості.

Література

1. Bullying [Електронний ресурс] // Мюллер В.К. Новый англо-русский словарь / В.К. Мюллер. – Перераб. и доп. изд. – Режим доступа : <http://www.rambler.ru/dict/new-enru/00/55/78.shtml>.
2. Буллинг: детская жестокость [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.tagilib.ru/readers/ot_20_and_starshe/meropr/bullying.php.
3. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? [Електронний ресурс] / И.С. Кон. // Сексология. Персональный сайт И.С. Ко-на. – Режим доступа : <http://www.sexology.narod.ru/info178.html>.
4. Лушпай Л.І. Шкільний буллінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс] / Л.І. Лушпай // Наукові записки [Національного ун-ту «Острозька академія»]. Серія: Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 85. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf.
5. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг) [Електронний ресурс] / Д.А. Лэйн // ZipSites.ru : бесплатная электронная интернет библиотека. – Режим доступа : <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414>.
6. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии? / Т. Мерцалова // Директор школы. – 2013. – № 3. – С. 25–32.
7. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде / В.Р. Петросянц // Вестник ТГПУ. – 2011. – Вып. 6 (108). – С. 151–154.
8. Ратунова Л. Личность и виртуальная социализация [Електронний ресурс] / Л. Ратунова. – Режим доступа : <http://wiki.iteach.ru/index.php>.
9. Савельев Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі / Ю.Б. Савельев // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія» / Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – 2009. – Т. 97 : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – С. 71–75.
10. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / І. Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національно-го університету імені Лесі Українки. – 2015. – Вип. 36. – С. 169–173.
11. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки / С. Стельмах // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В.І. Сипченка. – Вип. LVI. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – С. 431–440.
12. Olweus D. Bullying at school [Elektronic resouse] / D. Olweus // Blackwell Publ. – 1993. – 215 p. – Mode access : <http://books.google.com.ua>.

References

1. Bullying. (n.d.). In V.K. Miuller, *Novyi anglo-russkii slovar – New english-russian dictionary*. Retrieved from <http://www.rambler.ru/dict/new-enru/00/55/78.shtml> [in Russian].
2. *Bulling: detckaia zhestokost [Bulling: child cruelty]*. (n.d.). Retrieved from http://www.tagilib.ru/readers/ot_20_and_starshe/meropr/bulling.php [in Russian].
3. Kon, I.S. (n.d.). Chto takoe bulling i kak s nim borotsia? [What is bullying and how to deal with it?]. *Seksologiya. Personalnyi sait I.S. Kona – Sexology. Personal site I.S. Kona*. Retrieved from <http://www.sexology.narod.ru/info178.html> [in Russian].
4. Lushpai, L.I. (2013). Shkilnyi bullinh yak riznovyd suspilnoi ahresii [School bouling as a kind of social aggression]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Filolohichna – Scientific notes of the National University of Ostroh Academy. Series: Philological*, 33, 85. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf [in Ukrainian].
5. Lein, D.A. (n.d.). *Shkolnaia travlia (bulling) [School baiting (bullying)]*. Retrieved from <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?=414> [in Russian].
6. Mertcalova, T. (2013). Nasilie v shkole: chto protivopostavit zhestokosti i agressii? [Violence at school: what to oppose cruelty and aggression?]. *Direktor shkoly – Head teacher*, 3, 25–32 [in Russian].
7. Petrosiantc, V.R. (2011). Problema bullinga v sovremennoi obrazovatelnoi srede [The problem of bullying in the modern educational environment]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta – Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 6 (108), 151–154 [in Russian].
8. Ratunova, L. (n.d.). *Lichnost i virtualnaia sotcializatsiia [Personality and virtual socialization]*. Retrieved from <http://wiki.iteach.ru/in dex.php> [in Russian].
9. Savelev, Yu.B. (2009). Vykliuchennia ta nasylstvo: chy isnuie bulinh v ukrainskii shkoli [Exclusion and violence: Is there a bullying in the Ukrainian school]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kiievo-Mohylianska Akademiia». Tom 97: Pedagogichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota – Scientific notes of the National University Kyiv-Mohyla Academy. Vol. 97: Pedagogical, psychological sciences and social work* (pp. 71–75) [in Ukrainian].
10. Sydoruk, I. (2015). Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Boiling as a topical socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky –*

Scientific herald of the Lesia Ukrainka Eastern European National University, 36, 169–173 [in Ukrainian].

11. Stelmakh, S. (2011). Bulinh u shkoli ta yoho naslidky [Bullying at school and its effects]. In V.S. Sypchenko (Ed.), *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu – Humanization of the educational process*, 56, 431–440. Sloviansk [in Ukrainian].

12. Olweus, D. (1993). *Bullying at school*. Blackwell Publishing. Retrieved from <http://books.google.com.ua> [in English].

HAVRYSHCHAK Lyubov – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine (ljubadrogobych@gmail.com)

MASHCHAK Svitlana – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine (NikoleOm@i.ua)

BULLYING AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF MODERN TIME

Abstract. *This article is devoted to bullying – an important and actual problem of today.*

Bullying is the long process of conscious cruel attitude, aggressive behavior for the purpose of causing harm, fear, anxiety or for the creation of negative environment for a person. This phenomenon has subjective and objective reasons. Among subjective factors there are revenge, feeling of hostility, power struggle, neutralization of opponent, self-affirmation. Objective factors are human inequality, features of family upbringing, attitude toward violence in society.

The most common behavior's patterns of bullying are verbal offenses, reference, threats; insulting gestures or actions, refusal to communicate, boycott, requiring money, meal or things, deliberate damage to victim's property, physical violence, humiliation by means of mobile phones and internet. The violence becomes bullying if a victim reacts to aggression in a certain way.

There are four widespread forms of bullying behavior patterns: verbal, physical, social and electronic (cyber-bullying). Very often

these forms unite for the stronger influence. The most noticeable is physical bullying taking one third of all bullying situations.

Such features as: 1) belief that domination and subordination of others will help to achieve some goals easier; 2) absences of empathy; 3) easy and rapid excitability and impulsiveness; 4) high level of requirements; 5) low level of self-control are the most typical for pupils-bullies.

Key words: *bullying, aggression, mobbing, bully, victim, observer, provocation, threat, cyber-bullying, team-building.*

Одержано 28.02.2018